

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті**Бағыт: Құқықтану****Шифр: 5B030100****Пән: Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу құқығы (жалпы бөлім)****ДӘРИСТЕР ТЕЗИСТЕРІ****1-тақырып. Қылмыстық іс жүргізудің (процестің) түсінігі және мәні.**

Қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғау және құқықтық тәртіпті нығайту үшін мемлекет жүзеге асыратын шараларды орындауда басты роль атқаратын құқық қорғау органдар (сот рпокуратура, алдын ала тергеу және анықтау жүргізетін органдар) болып табылады. Бұл мемлекеттік органдардың қызметтері бір-бірімен өзара байланысты болғанымен, олардың іс жүргізу кезіндегі өкілеттіктері бірдей емес. Мәселен, алдын ала тергеу органы бұрын болған қылмыстың мән-жайларын толық ашып, айыпталушыны қылмыстық жауапқа тартатын болса да, оның кінәлігі жөнінде мәселені шешпейді. Осыған байланысты алдын ала тергеу жүргізу аяқталған соң тергеуші қылмыстық істің материалдарын заңдылықтың сақалуын қадағалайтын прокурорға жібереді. Прокурор алдын ала тергеу заңды түрде және толық жүргізілген деп санайтын болса, онда бұл қылмыстық істі тиісті соттың қарауына береді. Содан соң қылмыстық іс бойынша үкім шығарады. Осындай заңға сәйкес жүзеге асырылатын өкілетті органдардың іс-әрекеттер жүйесі қылмыстық процесс, яғни қылмыстық іс жүргізу деп аталады.

Қылмыстық іс жүргізу ұғымы жөнінде айтқанда, бұл қызметті сот, прокуратура және алдын ала тергеу органдары атқарумен қатар жеке тұлғалардың да іс жүргізуге қатынасатындықтарын ескеру қажет. Жеке тұлғалардың іске қатынасуларына байланысты олардың құқықтары мен міндеттері заңда көрсетілген. Осының бәрі қылмыстық іс жүргізу кезінде аталған мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының өз араларында және, сонымен қатар, мемлекеттік органдар мен жеке тұлғалардың араларында да құқықтық қатынастардың болатындығын білдіреді.

Сонымен жоғарыда айтылған мәліметтерге сүйене отырып, қылмыстық іс жүргізу ұғымын толық айтқанда былайша тұжырымдаймыз:

Қылмыстық іс жүргізу-соттың, прокуратура, алдын ала тергеу және анықтау органдарының қоғам мен азаматтардың мүдделерін қылмыстық қиянаттардан қорғауға байланысты өз міндеттерін орындау мақсатында жеке тұлғаларды да қатыстыра отырып атқаратын заңмен реттелген қызметі, сондай-ақ осы қызмет саласында туындайтын құқықтық қатынастар жүйесі болып табылады.

Осы ұғымға сәйкес, құқық қорғау органдарының қылмыстық процестегі міндеттері қандай деген сұрақ туады. Ол міндеттер ҚІЖК-нің 8-бабында баяндалған. Бұл бапта көрсетілгендей, аталған мемлекеттік органдар

қылмыстарды тез және толық ашу, қылмыстық істерді әділ шешу, заңдарды дұрыс қолдану, азаматтардың заңсыз айыпталуын және сотталуын болғызбау, сондай-ақ

олардың құқықтары мен бостандықтарының заңсыз шектелуін болғызбау мақсатында қажетті іс-әрекеттерді орындауға міндетті.

Қылмыстық іс жүргізу басқа сөзбен *қылмыстық сот ісін жүргізу* деп те аталады: қылмыстық іс жүргізу заңында және ғылыми еңбектерде де осы екі термин аралас қолданылады (орысша: «уголовный процесс» және «уголовное судопроизводство»). Яғни, қылмыстық іс жүргізу қызметін «қылмыстық сот ісін жүргізу» деп те атауға болады және мұның өз себебі бар. Ол себеп қылмыстық іс жүргізу алдын ала тергеу органының қызметімен аяқталмай, істің сотта қаралып шешілетіндігіне байланысты. Сондықтанда қылмыстық іс жүргізу ұғымының «сот төрелігі» ұғымымен сәйкес жері бар деп айта аламыз: қылмыстық істі сотта қарап шешу сот төрелігін атқару болып табылады. Бірақ «қылмыстық іс жүргізу» ұғымы «сот төрелігі» ұғымы бірдей емес. Өйткені бір жағынан, «сот төрелігі» ұғымының тікелей мағынасы сот қызметі болып табылады да, ал «қылмыстық іс жүргізу» ұғымы соттың қызметімен қатар алдын ала тергеу органдарының да қызметін қамтиды. Екінші жағынан, сот төрелігіне тек қылмыстық істерді ғана қарап шешу жатпайды; оған, сонымен қатар, азаматтық әкімшілік және т.б. істерді шешу қызметі кіреді.

Қылмыстық іс жүргізу қызметін атқару *«қылмыстық іс бойынша өндіріс»* деп те аталады (орысша: «производство по уголовному делу»). Бұл жағдайда «өндіріс» деген сөз заңды түрде жүргізілген іс-әрекеттердің орындалуын және ол іс-әрекеттердің жиынтығын білдіреді. Мәселен, алдын ала тергеу жүргізуге кірісу үшін тергеуші алдымен қылмыстық істі өз өндірісіне қабылдау туралы қаулы шығарып, содан кейін қылмысты тез және толық ашу міндетін орындауы тиіс. Тергеушінің, сол сияқты анықтаушының да, қылмыстық іс бойынша атқаратын осындай қызметі «сотқа дейінгі қылмыстық іс бойынша өндіріс» деп аталады. Ал, қылмыстық іс сотқа сотқа келіп түскеннен кейін болатын іс-әрекеттер қызметін «соттағы қылмыстық іс бойынша өндіріс» деп айту қате емес.

Қылмыстық іс жүргізу ұғымымен қатар осы қызметке сәйкес *ғылыми сала* және *оқу пәні* ұғымдарында білу қажет. Яғни, қылмыстық іс жүргізу қызметі және бұл қызметті зерттейтін ғылым саласы мен оған сәйкес оқу пәні ұғымдары өзара байланысты болғанымен, олардың әрқайсысы жеке ұғым болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу заңмен реттелген мемлекеттік қызметтің арнайы саласы болғандықтан, оның қылмыстық іс жүргізу құқығымен тығыз байланысты екендігі айқын болып табылады. Бұл жөнінде өткен ғасырдың 60-жылдары М.С. Строгович былай деп жазған: «Қылмыстық істерді тергеу және шешу тәртібі, тергеу және прокуратура органдарының, сондай-ақ соттың қызметі, олардың қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысушы азаматтар және ұйымдармен қарым-қатынасы қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттеледі». Осы айтылғанның өзінен қылмыстық процесс ұғымының қылмыстық іс жүргізу құқығы ұғымынан айырмашылығы көрінеді: қылмыстық іс жүргізудің тікелей мағынасы іс жүргізу қызметін білдіретін болса, ал *қылмыстық іс жүргізу құқығы* - осы қызметті және осы қызметті атқару кезінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейтін құқықтық нормалар жиынтығы болып табылады. Яғни, М.С. Строговичтің айтқанындай, «қылмыстық іс жүргізу құқығының мәні

қылмыстық іс бойынша өндірістің (алдын ала тергеу жүргізу мен істі сотта қарап шешудің) рәсімін орнату деп түсіну қажет». Бұл ұғымға қазіргі ресейлік басқа да ғалымдардың пікірі сәйкес келеді. Мысалы, П.А. Лупинскаяның жазуы бойынша, қылмыстық іс жүргізу құқығы-бұл қылмыстық істерді тергеу, талқылап шешу қызметін реттейтін заңда баяндалған ережелер жүйесі, яғни құқықтық рәсім ережелері болып табылады. Осы қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларымен орнатылған қызмет атқару тәртібіне мемлекеттік органдар да, іске қатысушы азаматтар мен ұйымдар да бағынышты және бұл тәртіпті толық сақтауға міндетті болып табылады.

Қылмыстық іс жүргізу қызметінің барысы бірнеше, әрқайсысының жеке маңызы бар кезеңдерге бөлінеді. Ол кезеңдер қылмыстық процесстің *стадиялары* деп аталады. Стадиялардың әрқайсысы мынадай белгілермен сиппатталады: 1) әр стадия іс жүргізудің жеке кезеңі ретінде ҚІЖК-де арнайы белгіленген; 2) әр стадияның жеке маңызы және өзіне тән міндеттері бар; 3) әр стадияның мәнін құрайтын іс-әрекеттердің субъектілері көрсетілген; 4) әр стадия-оның нәтижесін қорытындылайтын процессуальдық шешім қабылдаумен аяқталады.

Қылмыстық процесстің стадияларына мыналар жатады:

1) қылмыстық істі қозғау; 2) қылмыстарды тергеу; 3) басты сот талқылауын тағайындау; 4) басты сот талқылауы; 5) апелляциялық тәртіппен істерді қарау; 6) үкімді орындау. Бұл стадиялардың алдыңғы екеуі сотқа дейінгі стадиялар, ал кейінгілері сотта болатын іс жүргізу стадиялары деп қаралады.

ҚІЖК–нің 8-бабы осы міндеттерге арналған. Мұнда былай деп көрсетілген:

1. Қылмыстық процесстің міндеттері қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауапқа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану болып табылады.
2. қылмыстық іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудың, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда – оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуі, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға, қылмыстардың алдын алуға, азаматтардың құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға жәрдемдесуі тиіс.

Бұл міндеттер қылмыстық іс жүргізудің барлық стадиялары үшін ортақ болып табылады және олардың әрқайсысы осы міндеттердің орындалуына ықпалын тигізеді. Қылмыстық іс жүргізу органдары осы міндеттерді басшылыққа ала отырып өз қызметтерін атқарады.

Қылмыстық іс жүргізудің мәнін толық түсіну үшін «процессуальдық нысан» және процессуальдық кепілдіктер» ұғымдарын қарастыру қажет.

«Процессуальдық нысан» ұғымын алдымен философиялық нысан» ұғымымен салыстыру арқылы көрсетуге болады. Философиялық ілімге сәйкес, әр нәрсенің, заттың немесе құбылыстың өзара тығыз байланысты элементтерден тұратын тұрақты құрылымы болады. «Нысан» ұғымы сол әр заттың немесе

құбылыстың ішкі құрылымының тұрақтылығын және құрылымның сыртқы бейнесін білдіреді. «Процессуальдық нысан» ұғымы осы айтылған жалпы ғылыми «нысан» ұғымына сәйкес келеді. Сондықтан заңи әдебиетте **процессуальдық нысан** - заңмен белгіленген қылмыстық іс жүргізудің тәртібі деп түсіндіріледі. Яғни, процессуальдық нысан ұғымы қылмыстық жүргізудің сыртқы бейнесі, көрінісі дегенді білдіреді. Процессуальдық нысанының ішкі құрылымы қылмыстық іс бойынша заңға сәйкес орындалатын іс-әрекеттердің жиынтығынан тұрады.

Қылмыстық істі жүргізуші мемлекеттік органдар мен іске қатысушы басқа да тұлғалар өз мақсаттарына сәйкес заңды түрде іс-әрекеттер жасайтын болғандықтан олардың қызметі бірнеше жеке бағыттарға бөлінеді. Осы субъектілердің қылмыстық процестегі қызмет ету бағыттары процессуальдық функциялар деп аталады. Дара мағынада айтқанда, **процессуальдық функция** деген – қылмыстық процесс субъектісінің өз мақсаттары мен міндеттеріне немесе заңды мүдделеріне сәйкес атқаратын іс-әрекеттер жүйесі болып табылады.

Процессуальдық функциялар негізінен үш түрге бөлінеді: 1) айыптау, 2) қорғау, 3) қылмыстық істі соттың шешу функциясы. Бұлардың ішінде алдымен айыптау функциясына тоқталу қажет. Себебі, қылмыс жөнінде айыптау болмаса, онда қылмыстық іс жүргізу де болмайды. ҚІЖК – де бұл функция «қылмыстық ізге түсу» және «айыптау» терминдері бір мағынаны білдіреді.

Айыптау функциясының мәні – қылмыстың болғандығын анықтау және оны жасаған адамның кінәлілігін дәлелдеу, срыдай-ақ бұл адамға жаза немесе өзге құқықтық ықпал ету шараларын қолдануды қамтамасыз ету мақсатында атқарылатын іс-әрекеттер болып табылады. Бұл функцияның атқаратын субъектілерге мыналар жатады: прокурор (мемлекеттік айыптаушы), тергеуші, анықтау органы, анықтаушы, жәбірленуші (жеке айыптаушы), азаматтық талаптар және заңды өкілдер мен өкілдер. Бұл аталған субъектілер айыптау тарабы деп аталады, яғни бұлар айыптау тарабын құрайды.

Қылмыстық іс жүргізу кезінде оған қатысушылардың арасында, яғни олардың атқаратын функцияларына байланысты құқықтық қатынастар туындайды. Бұл қатынастар қылмыстық іс жүргізу құқығымен реттелетін болғандықтан, олар қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастары деп аталады. Ал, толығырақ айтқанда, қылмыстық іс жүргізу құқықтық қатынастары немесе процессуальдық қатынастар дегеніміз – қылмыстық процесс субъектілерінің арасында заңға сәйкес туындайтын және осы субъектілердің құқықтары мен міндеттері болуымен сипатталынатын нақты байланыстар деп түсіну қажет. Процессуальдық қатынастардың өз субъектілері мен объектісі бар және бұл субъектілердің құқықтары мен міндеттері заңда құқықтық нормалар түрінде көрсетілген.

2- тақырып. Қылмыстық іс жүргізудің (процесстің) міндеттері мен принциптері.

Қылмыстық процестің міндеттері қылмыстарды тез және толық ашу, оларды жасаған адамдарды әшкерелеу және қылмыстық жауапқа тарту, әділ сот талқылауы және қылмыстық заңды дұрыс қолдану болып табылады.

Қылмыстық істер бойынша іс жүргізудің заңда белгіленген тәртібі адамды және азаматты негізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғауды, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда - оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз етуі, сондай-ақ заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға, қылмыстың алдын алуға, құқықты құрметтеу көзқарасын қалыптастыруға жәрдемдесуі тиіс.

Қылмыстық процестің принциптері – қылмыстық сот ісін жүргізудің тәртібі негізделген және оның маңызды сипаттары мен белгілерін көрсететін заңда бекітілген бастама ережелер болып табылады. ҚІЖК-нің 10-31 баптарына сәйкес, қылмыстық процестің принциптеріне мына бастама ережелер жатады:

- ❖ заңдылық;
- ❖ сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы;
- ❖ адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау;
- ❖ жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу;
- ❖ адамның жеке басына тиіспеушілік;
- ❖ қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау;
- ❖ жеке өмірге қол сұқпаушылық, хат жазысудың, телефон арқылы сөйлесудің, почта, телеграф арқылы және өзге де хабарласудың құпиялылығы;
- ❖ тұрғын үйге қол сұқпаушылық;
- ❖ меншікке қол сұқпаушылық;
- ❖ меншікке қол сұқпаушылық;
- ❖ кінәсіздік презумпциясы және т.с.с.

Заңдылық принципі. Бұл принциптің 2 жақты мәні бар: біріншіден, ҚІЖК-нің 10-бабының 1-бөлігінде айтылғандай, сот және прокурор, тергеуші, анықтау органы, анықтаушы қылмыстық істі жүргізу кезінде Қазақстан Республикасы Конституциясын, ҚРҚІЖКтің және өзге де нормативтік құқықтық актілердің талаптарын дәл сақтауға міндетті; екіншіден, қылмыстық процеске қатысушы басқа да тұлғалар Қазақстан Республикасы Конституциясын және өзге де заңдарды сақтауға міндетті болып табылады.

Осы айтылған шаралар заңдылық принципін қамтамасыз етудің маңызды процессуальдық кепілдіктері болып табылады. Олармен қатар, заңдылық принципін қамтамасыз етудің басқа да мынадай кепілдіктері бар:

- ❖ қылмыстық іс жүргізудің барлық стадияларында заңдылықтың сақталуын прокурордың қадағалауы;
- ❖ жоғары саты соттарының төменгі сатыға жататын соттардың шығарған үкімдері мен қаулыларының заңдылығын тексеруі;

- ❖ - іске қатысушы мүдделі тұлғалардың соттың, прокурордың және алдын ала тергеу органдарының іс-әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану құқығы және ондай шағымдардың заңда көрсетілген тәртіп бойынша уақытында қаралып шешілуге міндеттілігі.

Сот төрелігін тек соттың ғана іске асыруы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабы және ҚІЖК –нің 11-бабының жазылуы бойынша, сот төрелігін тек соттың ғана жүзеге асыруы принципі мына мәселелерді қамтиды:

- ❖ соттың үкімі бойынша болмаса, ешкімде қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп таныла алмайды

- ❖ сот төрелігін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты, облыстық және басқа жергілікті соттар жүзеге асырады, бұл соттар жүйесі Қазақстан Республикасы Конституциясымен және конституциялық заңмен белгіленген, қандай да бір атаумен арнаулы және төтенше соттарды құруға жол берілмейді.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау. Қазақстан Республикасының заңнамасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау мәселесіне үлкен мән берілген. Өйткені, халықаралық құқықтың жалпы жұрт таныған принциптеріне сай, азаматтардың өз мүдделерін қорғау мақсатында сотқа жүгінуі – істі дұрыс шешудің ең әділ жолы ретінде қаралады.

Жеке адамның абырой мен қадір-қасиетін құрметтеу. Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабында былай деп жазылған: адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды, ешкімді азаптауға, оған зорлық-зомбылық жасауға, басқадай қатыгездік немесе адамдық қадір-қасиетін қорлайтындай жәбір көрсетуге болмайды. Осы конституциялық ереже қылмыстық процестегі жеке адамның абыройы мен қадір-қасиетін құрметтеу принципінің негізін құрайды.

Адамның жеке басына тиіспеушілік. Бұл принциптің мәні адамның жеке басының бостандығын қамтамасыз ету болып табылады. Осы принципке арналған Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабында оны қамтамасыз етудің мынадай кепілдіктері көрсетілген:

ҚРҚІЖК белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша болмаса, ешкімді де қылмыс жасады деген сезік бойынша ұстауға, қамауға алуға немесе өзгеше түрде бас бостандығынан айыруға болмайды.

ҚРҚІЖК көзделген жағдайларда ғана және қамауға алынған адамға сотқа шағымдану құқығын бере отырып, тек соттың санкциясымен ғана қамауға алуға және күзетпен ұстауға жол беріледі. Адам прокурордың санкциясыз жетпіс екі сағаттан аспайтын мерзімге ғана ұсталуы мүмкін. Күзетпен ұсталмаған адамды сот-психиатриялық сараптама жүргізу үшін медициналық мекемеге мәжбүрлеп орналастыруға соттың шешімімен ғана жол беріледі. Күзетпен ұсталмаған адамды сот-медициналық сараптама жүргізу үшін медициналық мекемеге мәжбүрлеп орналастыруға соттың шешімі немесе соттың санкциясы бойынша жол беріледі.

Әрбір ұсталған адамға ұстаудың негізі, сондай-ақ ол жасады деп сезік келтірілген немесе айыпталған қылмыстың заңдық сипаттамасы дереу хабарланады.

Сот, қылмыстық ізге түсу органдары заңсыз ұсталған немесе қамауға алынған, немесе медициналық мекемеге заңсыз орналастырылған не заңда немесе үкімде көзделгендегіден артық мерзімге күзетпен ұсталған адамды дереу босатуға міндетті.

Қылмыстық процеске қатысушы адамдардың ешқайсысына күш қолдануға, қатал немесе адамның қадір-қасиетін түсіретін әрекет жасауға болмайды.

Ешкімді де адамның өміріне немесе денсаулығына қауіп туғызатын іс жүргізу әрекеттеріне қатысуға тартуға болмайды. Адамның жеке басына тиіспеушілікті бұзатын іс жүргізу әрекеттері адамның не оның заңды өкілінің еркіне қарсы ҚР ҚІЖК тікелей көзделген жағдайлар мен тәртіп бойынша ғана жүргізілуі мүмкін.

Өзіне қатысты жолын кесу шарасы ретінде қамауға алу таңдалған адамды, сондай-ақ қылмыс жасады деген сезікпен ұсталған адамды қамауда ұстау оның өмірі мен денсаулығына қауіп туғызбайтын жағдайларда жүзеге асырылуы тиіс. Заңсыз бас бостандығынан айыру, өмірі мен денсаулығына қауіпті жағдайда ұстау, оған қатал қарау салдарынан азаматқа келтірілген зиян ҚР ҚІЖК-мен көзделген тәртіппен өтелуге тиіс.

Қылмыстық іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау. Бұл принцип бұрын қаралған заңдылық принципімен тығыз байланысты болып табылады. Яғни, қылмыстық іс жүргізу органдарының заңдылық принципін сақтауы процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды талап етеді. Қылмыстық процесті жүргізуші орган қылмыстық процеске қатысушы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, оларды жүзеге асыру үшін жағдай жасауға, процеске қатысушылардың заңды талаптарын қанағаттандыруға уақытылы шаралар қолдануға міндетті.

Азаматқа қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде оның құқықтары мен бостандықтарының бұзылуы салдарынан келтірілген зиян ҚР ҚІЖК-нде көзделген негіздер мен тәртіп бойынша өтелуге тиіс.

Жәбірленушіні, куәні немесе қылмыстық процеске қатысушы өзге де адамдарды, сондай-ақ олардың отбасы мүшелерін немесе өзге де жақын туыстарын өлтірумен, күш қолданумен, мүлкін жоюмен немесе бүлдірумен, не өзге де заңға қарсы қауіпті әрекеттермен қорқытқандығына жеткілікті негіздер болған кезде қылмыстық процесті жүргізуші орган өз құзыреті шегінде бұл адамдардың өмірін, денсаулығын, абыройын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғауға заңда көзделген шараларды қолдануға міндетті.

Жеке өмірге құл сұқпаушылық, хат жазысудың, телефон арқылы сөйлесудің, почта, телеграф арқылы және өзге де хабарласудың құпиялылығы. Қазақстан Республикасы Конституциясының 18-бабында былай жазылған:

- ❖ әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауға, өзінің және отбасының құпиясы болуына, арнамысы мен абыройлы атының қорғалуына құқығы бар;
- ❖ әркімнің өзінің жеке салымдары мен жинаған қаражатының, жазысқан хаттарының, телефон арқылы сөйлескен сөздерінің, почта, телеграф арқылы және басқа да жолдармен алысқан хабарларының құпиялылығы сақталуына құқығы бар;
- ❖ бұл құқықтарды шектеуге заңда тікелей белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі.

Тұрғын үйге қол сұқпаушылық. Бұл принцип Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабында баян етілген: тұрғын үйге қол сұғылмайды және соттың шешімінсіз тұрғын үйден айыруға жол берілмейді; тұрғын үйге басып кіруге, оны тексертуге және тінтуге заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі.

Меншікке қол сұқпаушылық. Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабына сәйкес азаматтардың меншік құқығы қорғалады және қамтамасыз етіледі. Бұл принцип ҚІЖК-нің 18-бабында да бекітілген. Осы баптардың нормалары бойынша: барлық азаматтар заңды түрде алған қандай да болсын мүлкін жеке меншігінде ұстай алады; меншік құқығы, оның ішінде мұрагерлік құқығы заңмен қорғалады, соттың шешімінсіз ешкімді де мүлкінен айыруға болмайды.

Кінәсіздік презумпциясы. бұл принцип Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің 1,6,8 тармақтарына сәйкес келетін ҚІЖК-нің 19-бабында тұжырымдалып жазылған: 1) адамның қылмыс жасағандағы ҚРҚІЖК көзделген тәртіппен дәлелденгенде және соттың заңды күшіне енген үкіммен танылғанға дейін ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп саналады; 2) айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; 3) айыпталушының кінәлілігі жөнінде сейілмеген күдік оның пайдасына қаралады; 4) айыптау үкімін болжамдауға негіздеуге болмайды және үкім шындыққа жататын дәлелдемелердің жиынтығымен расталуы тиіс.

Қайта соттауға және қылмыстық ізге түсуге жол берілмеуі. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы 3-бөлігінің 2-тармағында көрсетілгендей, бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды. Осы конституциялық нормаға сәйкес ҚІЖК-нің 20-бабында ешкімде нақ бір қылмыс үшін қайтадан қылмыстық жауапқа тартылмайды деп көрестілген.

Сот төрелігін заң мен сот алдындағы теңдік негіздерінде жүзеге асыру. Қазақстан Республикасы Конституциясының 14-бабы бойынша:

1. заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең.
2. тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды.

Судьялардың тәуелсіздігі. Судьялардың тәуелсіздік принципі Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 1 және 2 бөліктерінде жазылып

бекітілген, судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады, сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді, нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді.

Сот ісін жүргізуді тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру. ҚІЖК-нің 23-бабында бекітілген бұл принципінің мәні – қылмыстық істі жүргізудің айыптау және қорғау тараптарының бір-бірінен бөлектенуіне негізделуі және тараптарға тең процессуальдық құқықтар беру арқылы олардың сот талқылауына қатысуларына бірдей мүмкіндік туғызу болып табылады. Қылмыстық ізге түсу, қорғау және істі соттың шешуі бір-бірінен бөлінген және оларды әртүрлі органдар мен лауазымды адамдар жүзеге асырады.

Сотталушыға тағылған айыпты дәлелдеу міндеті айыптаушыға жүктеледі. Қорғаушы сотталушыны қорғаудың заңда көзделген барлық құралдары мен әдістерін пайдалануға міндетті. Сот қылмыстық ізге түсу органы болып табылмайды, айыптау немесе қорғау жағында болмайды және құқық мүдделерінен басқа қандай да болсын мүдделерді білдірмейді. Сот объективтілікті және бейтараптылықты сақтай отырып, тараптардың өз іс жүргізу міндеттерін орындауы және өздеріне берілген құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдай туғызады. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушы тараптар тең құқықты, яғни оларға Конституциямен және ҚРҚІЖКөз айқындамаларын қорғауға бірдей мүмкіндік берілген. Сот, іс жүргізу шешімін, зерттеуге қатысу тараптардың әрқайсысына бірдей негізде қамтамасыз етілген дәлелдерге ғана негіздейді. Тараптар қылмыстық сот ісін жүргізу барысында өзінің айқындамасын, оны дербес және сотқа, басқа да органдар мен адамдарға тәуелсіз қорғаудың әдістері мен құралдарын таңдайды. Сот тараптың өтініші бойынша оған ҚРҚІЖК көзделген тәртіппен қажетті материалдарды алуға жәрдем көрсетеді. Мемлекеттік айыптаушы мен жеке айыптаушы белгілі бір адамның қылмыстық ісіне түсуді жүзеге асыра алады немесе заңда көзделген жағдайларда қылмыстық ісіне түсуден бас тарта алады. Сезікті мен айыпталушы өзінің кінәсін еркін жоққа шығара алады немесе өзін кінәлімін деп мойындай алады. Азаматтық талапкер талап арыздан бас тартуға немесе азаматтық жауапкермен бейбіт келісім жасасуға құқылы. Азаматтық жауапкер талап арызды мойындауға немесе азаматтық талапкермен бейбіт келісім жасасуға құқылы. Сот тараптарға бірінші және апелляциялық сатылар бойынша істі қарауға қатысу құқығын қамтамасыз етеді, айыпталушы және оның қорғаушысы істі қарау кезінде, қадағалау тәртібімен, жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша жіберіледі. Сот әрбір қылмысты істі қараған кезде айыптау тарабының мемлекеттік не жеке айыптаушысы болуға тиіс. Сот істі қарағанда тараптардың қатысуы міндетті болатын басқа да жағдайлар ҚРҚІЖКпен айқындалады.

Істің мән-жайын жан-жақты, толық және объективті зерттеу. ҚІЖК-нің 24-бабында жазылған: сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы істі дұрыс шешуге

қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шараларды қолдануға міндетті.

Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау. Бұл принциптің ҚІЖК-нің 25-бабында жазылуы бойынша: судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді олардың жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды және бұл орайда заң мен ар-ожданын басшылыққа алады, ешқандай дәлелдемелердің күні бұрын белгіленген күші болмайды.

3- тақырып. Қылмыстық іс жүргізуге қатысушылар.

Қылмыстық іс жүргізу көптеген субъектілердің қатысуымен атқарылатын қызмет болып табылады. Бұл субъектілердің заңмен белгіленген құқықтары мен міндеттері болғандықтан, олардың әрқайсысы қылмыстық іс жүргізу кезінде басқа субъектілермен құқықтық қатынастарға кіру арқылы іс-әрекеттер жасайды. Демек, қылмыстық процестің субъектілері туралы айтқанда, олардың құқықтық қатынастармен қамтылатындығын ескеру қажет.

Осы айтылған мәліметтердің негізінде қылмыстық процестің субъектілері ұғымын былайша тұжырымдауға болады: *заңда көрсетілген құқықтары мен міндеттері болғандықтан процессуальдық құқықтық қатынастармен қамтылатын және қылмыстық іс жүргізу кезінде заңды жолмен іс-әрекеттер жасайтын өкілетті мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары, сондай-ақ осы іс-әрекеттерге қатысуға немесе тиісті іс-әрекеттер жасауға құқылы жеке тұлғалар қылмыстық процестің субъектілері болып табылады.*

Қылмыстық процестің субъектілерінің әрқайсысына жекелеп тоқталып, олардың құқықтық мәртебесін анықтап көрсету қажет. Бұл субъектілердің алдыңғы екі тобын *«қылмыстық процесті жүргізуші мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары»* деп атауға болады.

Сот және оның өкілеттілігі. Қылмыстық процесті жүргізуші мемлекеттік органдардың ішінде соттың ерекше орны – оның қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыратындығымен айқындалады. Яғни, адамды қылмыстың жасалуына кінәлі деп тану және оған жаза тағайындау өкілеттілігі тек қана сотқа берілген.

Сот билігін атқаруға байланысты қылмыстық процесте соттың басқа да өкілеттіліктері де бар: есі дұрыс емес адамдарға медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану, төмен тұрған сот қабылдаған үкімдер мен қаулыларды бұзу немесе өзгерту, қылмыстық ізге түсу органының шешімдеріне берілген шағымдарды шешу, сотта істің қаралуы кезінде қылмыстың жасалуына ықпал еткен себептер мен жағдайлар, сондай-ақ алдын-ала тергеу жүргізу барысында немесе істі төменгі сотта қарау кезінде жол берілген заң бұзушылықтар анықталатын болса, тиісті ұйымдар мен лауазымда адамдардың қажетті шараларды қолдануларын талап ететін жеке қаулы шығару, қылмыстық іс бойынша үкім шығарғанда анықталған әкімшілік құқық бұзушылыққа кінәлі жеке

немесе заңды тұлғаларға, айыптау үкімі бойынша қылмыстық жауапқа тартылған адамды қоспағанда, әкімшілік жазалау шараларын қолдану (ҚІЖК-нің 59-бабы).

Сот өз билігін жүзеге асыра алатын болуы үшін **заңды, тәуелсіз, құзыретті** және **бейтарап** болуы тиіс (ҚІЖК 57-бабының 2-бөлігі).

Соттың **заңды** болуы сот төрелігін атқаратын судьялардың заңда орнатылған тәртіппен сайлануларын немесе тағайындалуларын қажет етеді. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының судьяларын Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуы бойынша Сенат сайлайды; облыстық және оған теңестірілген соттардың судьяларын Жоғарғы Сот Кеңесінің кепілдемесі бойынша Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды; аудандық және оған теңестірілген соттардың судьяларын Әділет биліктік алқасының кепілдемесіне негізделген ұсынуы бойынша Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды.

Соттың **тәуелсіздігі** Қазақстан Республикасы Конституциясында және оған сәйкес басқа заңдарда жазылған ережелердің сақталуы арқылы қамтамасыз етіледі; судьялар сот төрелігін жүзеге асыру кезінде тәуелсіз және Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңға ғана бағынады; ешкімнің сот төрелігін жүзеге асыру ісіне араласуға және судьяларға қандай болмасын ықпал етуге құқығы жоқ; судья қаралған немесе қаралып жатқан сот істерінің мәні жөнінде қандай бір түсінік беруге міндеті емес; соттарды қаржыландыру және судьяларды қамтамасыз ету жеткілікті мөлшерде республикалық бюджет қаражатының есебінен жүргізіледі.

Соттың **құзыреттілігі** Қазақстан Республикасы соттарының әрқайсысы өзіне берілген өкілеттік шеңберінде және заңмен көрсетілген қылмыстық істерді қарап шешетіндігін білдіреді. Аудандық және оған теңестірілген бірінші сатыдағы соттар облыстық соттың қарауына жатқызылған істерден басқа барлық қылмыстық істерді қарап шешеді. Облыстық және оған теңестірілген соттар бірінші, апелляциялық және қадағалау сатылары ретінде істерді қарайды. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты апелляциялық және қадағалау сатыларындағы сот ретінде іс жүргізу қызметін атқарады.

Соттың **бейтараптылығы** сот қылмыстық істі айыптау және қорғау тараптарының бәсекелестігі негізінде, істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу арқылы әділ шешуге тиісті екендігін білдіреді. Сотың бейтараптығын қамтамасыз ету ақсатында, егер судья тікелей немесе жанама түрде осы іске мүдделі болса, онда ол бұл істі қарауға қатыспауы тиіс. Сонымен қатар, сот қылмыстық істі қарау кезінде процеске қатысушы адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін ескере отырып, олардың барлығының да қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын сақтауларын қамтамасыз етуге міндетті.

Прокурор, оның қылмыстық процесітегі өкілеттілігі. Прокурор – мемлекеттік биліктің өкілі болып табылатын және заңдардың, өзге де нормативтік құқықтық актілердің бірыңғай қолданылуын қадағалауды жүзеге асыратын, сотта мемлекет мүддесін білдіретін қылмыстық ізге түсуді жүзеге асыратын лауазымды адамдарға мыналар жатады: Қазақстан Республикасының Бас Прокуроры, оның

орынбасарлары, аға көмекшілері мен көмекшілері, прокуратура органдары департаменттерінің бастықтары және олардың орныбасарлары, облыстардың прокурорлары және оларға теңестірілген прокурорлар, олардың орныбасарлары мен көмекшілері, қалалық, аудандық прокурорлар және оған теңестірілген прокурорлар, олардың орынбасарлары мен көмекшілері, қадағалау саласы бойынша прокурорлар, прокуратура басқармалары мен бөлімшдерінің аға прокурорлары және прокурорлары, мамандандырылған және арнайы прокурорлар.

Прокуратура органдарының ұйымдастырылуы, прокурордың өкілеттілігі және қызмет атқаруға тәртібі Қазақстан Республикасы Конституциясының нормаларымен, Қазақстан Республикасының 1995 жылғы «Прокуратура туралы» заңымен және өзге заң актілермен реттелген.

Прокурордың қылмыстық процестегі өкілеттілігі ҚІЖК-нің 62 бабы бойынша айқындалады. Бұл бапқа сәйкес, қылмыстық процестегі прокурордың қызметі өзара тығыз байланысты болып келетін негізгі екі түрге бөлінеді: 1) қылмыстық ізге түсу қызметін атқару; 2) жедел-ізвестіру қызметінің, алдын-ала тергеу және анықтау жүргізудің сондай-ақ соттың шешімдерінің заңдылығын қадағалау.

Прокурордың заңда көрсетілген өкілеттіліктерінің әр стадияға сай өз ерекшеліктері бар. Алдын-ала тергеу стадиясында прокурорға заңдылықтың сақталуын қадағалау міндеті жүктелген және соған байланысты кең өкілеттіктер берілген болса, басты сот талқылауы стадиясында прокурор заңдылықтың сақталуын қадағалау функциясын атқарады деп айтуға жатпайды. Басты сот талқылауы кезінде прокурор айыптаушы ретінде дәлелдемелерді зерттеуге қатысады, өтініштер мәлімдеуге, түсініктер беруге құқылы және жарыссөздерге қатысады. Ал, апелляциялық және қадағалау сатыларында іс қаралғанда прокурор өзі немесе басқа прокурор келтірген наразылықты қолдайды, шағымдалған соттың үкімінің заңдылығы және дәлелдігі жөнінде өзінің пікірін білдіреді. прокурор өз өкілеттілігін жүзеге асыру кезінде ешкімге де тәуелді болмай, тек заңға ғана бағынады және заңның талаптарын басшылыққа ала отырып қызмет атқарады.

Тіркеу бөлімінің бастығы. Тергеу бөлімі бастығының мынадай өкілеттіліктері бар:

- ❖ қылмыстық істі қозғауға құқылы;
- ❖ қылмыстық іс бойынша тергеу жүргізуді өзінің қарамағындағы тергеушіге тапсырады;
- ❖ қажет болған жағдайда тергеушілер тобын құрып, олардың жұмысын ұйымдастырады;
- ❖ тергеу әрекеттерін жүргізу жөнінде тергеушіге нұсқаулар беруге құқылы;
- ❖ тергеу әрекеттерінің уақытында орындалуын, тергеу жүргізу және қамауда ұстау мерзімдерінің сақталуын бақылайды жүзеге асырады;
- ❖ прокурордың нұсқауларының және басқа тергеу органдары тапсырмаларының орындалуын қадағалайды;
- ❖ қылмыстық істі өзінің қарамағындағы басқа тергеушіге немесе өзіне бағынышты басқа тергеу бөлімшесіне беруге құқылы;

- ❖ қылмыстық істі өзінің жүргізуіне алуға және тергеушінің өкілеттілігін қолдана отырып, өзі тергеу жүргізуге құқылы;
- ❖ тергеу жүргізу аяқталған соң қылмыстық істі тиісті прокурорға жолдайды.

Тергеуші және оның өкілеттілігі. ҚІЖК-нің 64-бабына сәйкес, *тергеуші* -

өз құзыреті шеңберінде қылмыстық іс бойынша алдын-ала тергеу жүргізуге уәкілеттілік берілген ішкі істер органдарының, ұлттық қауіпсіздік органдарының және қаржы полициясы органдарының лауазымды адамы. Қылмыстық процесте тергеуші бір-ақ функция атқарады. Ол функция – қылмыстық істер бойынша алдын-ала тергеу жүргізу немесе, басқаша айтқанда, қылмыстық ізге түсу қызметі. Осыған сай тергеушінің негізгі міндеті қылмысты тез және толық ашу, қылмыс жасаған адамды тиісті жауапқа тартып, оның сотқа берілуін қамтамасыз ету болып табылады.

Анықтау органдары, олардың міндеттері мен өкілеттілігі. Анықтау органының бастығы. Анықтаушы. Анықтау деп заңда көрсетілген өкілетті мемлекеттік органдарының қылмыстардың алдын-алу және жолын кесу қылмыс жасаған адамдарды табу, қылмысты ашу мақсатында жедел-ізвестіру шаралары мен тергеу әрекеттерін қамти қолданып жүргізілетін қызметін айтамыз. Анықтау органдарының міндеттері ҚІЖК 65-бабының 7-бөлігінде көрсетілген:

- ❖ қылмыстық белгілері мен қылмыс жасаған адамдарды табу, қылмыстардың алдын-алу және кесу мақсатында жедел-ізвестіру шараларын және басқа да іс жүргізу амалдарын қолдану;
- ❖ алдын-ала тергеу жүргізу міндетті істер бойынша кідіруге болмайтын тергеу әрекеттерін және жедел-ізвестіру шараларын орындау;
- ❖ алдын-ала жүргізу міндетті емес істер бойынша анықтау қызметін орындау;
- ❖ ҚРҚІЖКтің 288-бабында көзделген жағдайларда алдын-ала тергеу жүргізу.

Осы міндеттерді орындауды қамтамасыз ету мақсатында анықтау органдарына сай өкілеттіліктер берілген:

- ❖ жедел-ізвестіру шараларын жүргізу;
- ❖ алдын-ала тергеу жүргізу міндетті істер бойынша заңда көзделген тәртіппен кідіруге болмайтын тергеу әрекеттерін орындау;
- ❖ алдын-ала тергеу жүргізу міндетті істер бойынша толық көлемде анықтау қызметін жүзеге асыру;
- ❖ заңда көзделген жағдайларда алдын-ала тергеу жүргізуді жзеге асыру. **Анықтау органының бастығы**, оның өкілеттіліктері ҚІЖК-нің 66-

бабында жазылған. Осы бапқа сәйкес анықтау органының бастығына анықтау қызметінің түріне байланысты шараларды қолдану өкілеттігі берілген.

ҚРҚІЖКтің [285-бабында](#) көзделген қылмыстар туралы істер бойынша сотқа дейінгі іс жүргізу барысында анықтау органы бастығының өкілеттігіне өз құзыретінің шегінде Бас басқарманың (Департаменттің), басқарманың, бөлімнің, бөлімшенің және анықтау органының өзге де бөлімшелерінің бастықтары ие болады.

Анықтау органының бастығы қылмыстың белгілері мен оны жасаған адамдарды анықтау, қылмыстарды болдырмау және жолын кесу мақсатында қажетті қылмыстық іс жүргізу және жедел іздестіру шараларын қолдануды ұйымдастырады. Жедел-іздестіру қызметінің қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы болатын, нақты деректері бар нәтижелерін қылмыстық іске қосу үшін қылмыстық іс жүргізуші органның талап етуі бойынша не өз бастамасымен ҚРҚІЖКтің [130-бабында](#) белгіленген тәртіппен жібереді.

Анықтау органының бастығы алдын ала тергеу органдары тергейтін қылмыстар туралы істер бойынша:

1) кезек күттірмейтін тергеу әрекеттерін жүргізуді қамтамасыз етеді;

2) прокурордың, тергеушінің тапсырмаларын, оның ішінде жекелеген тергеу және өзге де әрекеттер жүргізу туралы және жәбірленушілерді, куәларды, қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушы басқа да адамдарды қорғау шараларын қолдану туралы тапсырмаларын орындауды ұйымдастырады;

3) соттың тапсырмаларын орындауды ұйымдастырады.

Сотқа дейінгі іс жүргізуді анықтау органдары жүзеге асыратын қылмыстар туралы істер бойынша анықтау органының бастығы анықтаушылардың іс-әрекеттерінің уақтылылығына және заңдылығына бақылау жасайды және:

1) олардың іс жүргізуіндегі істерді тексеруге;

2) жекелеген тергеу және өзге де іс жүргізу әрекеттерін жүргізу, айыпталушы ретінде тарту, қылмысты саралау және айыптаудың көлемі туралы, істерді (материалдарды) бір анықтаушыдан екіншісіне беру туралы нұсқау беруге;

3) анықтауды бірнеше анықтаушыға тапсыруға;

4) қылмыстық іс қозғауға және істі өзінің жүргізуіне қабылдап не жекелеген іс жүргізу әрекеттерін орындай отырып анықтауды жеке-дара жүргізуге құқылы.

Анықтау органының бастығы қылмыстық іс қозғау немесе оны қозғаудан бас тарту, тінту жүргізу және мүлікке тыйым салу туралы, айыпталушыны қызметінен шеттету, айыпталушыға (сезіктіге) қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шараларын таңдау, өзгерту немесе тоқтату туралы, іс бойынша іс жүргізуді қысқарту, тоқтата тұру, жаңғырту қамауға алынбаған айыпталушыны (сезіктіні) стационарлық сот-медициналық немесе сот-психиатриялық сараптамалар жүргізу үшін медициналық мекемеге жіберу, айыпталушыны (сезіктіні) қамауда ұстау мерзімін ұзарту туралы, айыпталушыны этаппен жөнелту, оған іздеу жариялау туралы қаулыларды бекітеді; қылмыс жасады деп күмән келтірілген адамдарды ұстау туралы хаттаманы, айыптау хаттамасын бекітеді; қылмыс жасауға жағдай туғызатын жағдаяттарды жою жөнінде шаралар қолдануды қамтамасыз етеді; прокурорға айыптау хаттамасымен бірге қылмыстық істі жолдайды.

Анықтау органы бастығының қылмыстық істер жөніндегі нұсқауы анықтаушының дербестігін, оның ҚРҚІЖКтің [67-бабында](#) белгіленген